

Högtidsföreläsning Altomta Akademi – 18 augusti 2001

Carl Gustav Ekeberg som botaniker och upptäckare av naturen

Emil Sandström

Inledning

Av vida större betydelse än den ofta mycket stora ekonomiska vinsten från det Svenska Ostindiska kompaniet var de vetenskapliga framstegen. I främsta rummet bland Ostindiska kompaniets tjänstemän kan härvidlag nämnas Kapten Carl Gustav Ekeberg, som förutom skeppskapten också var en mångsidigt bildad man, med naturvetenskapliga och konstnärliga talanger.

Under sina färder sysslar Ekeberg sålunda inte bara med vad som åligger en sjökaptan, utan ägnar sig också åt att göra upptäckter i botanik, zoologi och agronomi. Han utför också under sina färder åtskilliga magnetiska och meteorologiska observationer samt ritat kartor och gör konstnärligt utförda teckningar i blyerts och tusch, som än idag kan beskådas i vetenskapsakademins handlingar.

Ekeberg som observatör på Shetlandsöarna

Första mötet med Ekeberg som botaniker och upptäckare av naturen får vi år 1745 när Ekeberg mönstrade på skeppet *Stockholm* som tredje styrman. Denna resa skulle få ett kort och snöpligt slut, då skeppet tillsammans med systemskeppet *Drottningen av Sverige* led skeppsbrott vid "Hitland" (Shetlandsöarna). Kapten Ekeberg blev kvar på Shetlandsöarna i tre månader och gjorde där intressanta iakttagelser av naturen och invånarnas levnadsförhållanden. 31 år senare kommer Ekeberg att upprätta ett detaljerat sjökort över Shetlandsöarna. Detta sjökort finns att se i Göteborgs Stadsmuseums utställning av det Svenska Ostindiska Kompaniet.

Linnelärjungen Anders Sparrman skrev bland annat i minnestalet över Ekeberg att han "genom sitt behagliga väsende allmän aktning, och dess läkare kunskap gjorde honom särdeles nyttig för invånarna, varigenom han tillskyndade både sig själv och sina olyckskamrater vissa fördelar, av vilka annars skulle varit i mistning"

Efter denna resa gör Ekeberg ett antal lyckosamma resor till Kanton och Ekeberg blir under den här tiden befördrad till kapten. Under de här resorna blir han också mer och mer involverad som utforskare av naturen. Till följd av hans vetenskapliga upptäckter väljs han år 1761 in som ledamot i den Kungliga Vetenskapsakademien.

Ekebergs förbindelser med Linné och andra prominenta naturforskare

Mellan åren 1762 – 1763 gör kapten Ekeberg sin åttonde resa med det Svenska Ostindiska Kompaniet, denna gången med skeppet *Storfurstendömet Finland*. Under resan till Cadix omkommer flertalet av det svenska manskapet i rötfeber och man lejer i Cadix nya matrosar.

Fartyget stöter också på en mudderbank vid Bankasundet, men missödets avvärjes genom Ekebergs ingripande och kloka åtgärder. Från Kanton hemför Ekeberg tolv levande teplantor till Linnés ”obeskrifvelige glädje”. (Uppläsning av Linnés brev till Ekeberg)

1765 beträder Ekeberg återigen skeppsdäck, denna gång som kapten på skeppet *Stockholm*. På skeppet finns också en av Linnés lärjungar, den blott sjuttonårige Andreas Sparrman som deltog som skeppsläkare (fältskär?). Förutom blomsterkonungen Linné och lärjungen Sparrman hade Ekeberg också nära kontakt med botanisten och läkaren Petter Johan Bergius, sedermera känd för att stå som namngivare åt Bergianska trädgården i Stockholm. I upphållet i Cadix skriver Ekeberg ett brev till Petter Johan Bergius, där han beklagar att han inte kunnat genomföra Bergii botaniska kommission på grund av den dåliga väderleken och stora förseningar. Ekeberg meddelar däremot att han gjort avtal med fem fartyg att göra botaniska samlingar för Bergii räkning i Sydamerika.

Vinsten från resan med skeppet *Stockholm* blir den största i historien för det Svenska Ostindiska Kompaniet, hela 97,75 procent. I Kanton friköper också Ekeberg en slavpojke ”Javanen” som sedan döps till Pehr Philander i Tensta kyrka den 15 oktober 1767. Pehr Philander ges bort som present till drottningen Lovisa Ulrika och vid hovet får han smeknamnet Badin (den vilde). Javanen Per Philander kom sedan att arbeta som trädgårdsmästare vid Drottningholm.

Under resan med skeppet *Stockholm* gör Ekeberg också ett antal viktiga upptäckter med att lösa det så kallade inklinationsproblemet (kompassens missvisning i vertikalplanet). Detta sysselsatte många vetenskapsmän vid den här tiden, bland annat Anders Celsius och fysikern Johan Carl Wilcke. Med utgångspunkt från Ekebergs observationer kunde Johan Carl Wilcke konstruera den berömda inklinationskartan samt konstruera en ny inklinationskompass, som skickades till Ekeberg med expressbud innan hans avresa med skeppet *Finland* (1769). Ekebergs upptäcker med magnetnålens inklinations publicerades i tre artiklar i vetenskapsakademiens handlingar 1768, 1772 och 1775 och rönt stor uppskattning. Vetenskapsakademien hedrade Ekeberg genom att utnämna honom till preses (1768) och vid ämbetstidens slut höll Ekeberg också ett tal om ...*hafvets strömmar*..., vilket visar hans utomordentliga förmåga att kombinera sina sjökunskaper med vetenskaplig teori även inom det här området.

Ekeberg botaniserar och dricker vin i Kaplandet

Året efter hemkomsten med skeppet *Stockholm* (26 juni 1769 – 7 juni 1771) mönstrar kapten Ekeberg på skeppet *Finland*. Denna resa kom att gå till historien och bli särskilt omtalad på grund av tillkomsten av skeppsprästen Jakob Wallenbergs ryktbara bok *Min son på Galejan*. Ekeberg har också skildrat samma resa i boken *Capitaine Carl Gustaf Ekebergs Ostindiska Resa, åren 1770 och 1771*. Under resan görs uppehåll i Kapstaden och Ekeberg gör här flera observationer, bland annat blev han den förste som kartlägger den stora False Bay (Bay Falso) som han redogör för i sin bok ..*Ostindisk Resa*...

Ekeberg gör under uppehållet i Kaplandet också ett flertal botaniska iakttagelser som han redovisar i ett långt brev till Petter Johan Bergius. I detta brev beskriver Ekeberg med närmast linneansk precision den kapländska floran (uppläsning från brevet till Bergius, s. 152-153 i Linnésällskapets årsskrift 1922). Ekeberg föreslår också i brevet till Bergius att någon ung svensk naturforskare bör utskickas till Kapkolonin. Detta förverkligas år 1772 då den tidigare

nämnde Anders Sparrman skickas till Kapkolonin, där han träget kom att bli sysselsatt med att beskriva den Kapländska floran och Afrikas djurliv tillsammans med en annan av Linnés lärjungar Carl Peter Thunberg. Sparrman kom sedan att hålla Ekebergs minnestal i Vetenskapsakademien samt hedra Ekeberg med att uppställa släktet *Ekebergia*, som totalt omfattar 15 arter. Sparrman namnger också en udde mellan Port Elisabeth och East London till Ekeberg Point, vilket flitigt återgavs på samtidens kartor över Sydafrika.

Om Ekebergs skildringar av den Kapländska floran svämmar över av botaniska angivelser i linneansk anda kan man säga det motsatta om Wallenbergs beskrivningar. Wallenberg ägnar sig istället åt att frossa i humoristiska personbeskrivningar samt att raljera över många av de allvarsamma ostindiska resebeskrivningar som Wallenberg anser att vi har i överflöd. Wallenberg gör liksom Ekeberg små exkursioner och vid uppehållet i Norge finner han rara stenar och upptäcker älgspår, vilket visar sig vara den svenska gråstenen samt spår efter ett par ensligt boende kvinnor. (Uppläsning av citat från boken *Min son på galejan ur Frängsmyrs bok Ostindiska kompaniet* s. 134). Skillnaden mellan Wallenbergs och Ekebergs skildringar av naturen är slående.

Under vistelsen i Kapkolonin besöker också Ekeberg den gamla vingården Constantia, vars vin genom de ypperliga naturliga förutsättningar ”blifver vida liufligare, behagligare och följakteligen dyrare”.

Paus med vinprovning och bildvisning (Klein Constantia, Merlot 1995 och Klein Constantia, Cabernet Sauvignon 1997):

Bild 1. False Bay (Bay Falso). Ekeberg var den förste som noggrant kartlade False Bay och i hans bok *Ostindisk Resa* finner man den detaljerade kartan. I False Bay gör Ekeberg troligtvis också flera observationer med Johan Carl Wilckes inklinationskompass.

Bild 2. Typisk vingård i Kaplandet. Ekeberg sägs bland annat blivit inspirerad av det Kapska sättet att bygga hus, särskilt ladugårdar, där Ekeberg sägs täcka ladorna på det kapska sättet med rör som han hämtat från saltsjökusten på sin gård Altomta.

Bild 3. Ekebergia Pterophylla. Släktet Ekebergia tillhör Mahogny familjen (*Meliaceae*). Fotot är taget i den botaniska trädgården Stellenbosch i Kapstaden.

Bild 4, 5 och 6. Ekebergia Capensis (hanträd) och Ekebergia Capensis (honträd)

På lokalspråket kallas trädet Mwela och trädet utbreder sig i ett sydöstligt bälte från Etiopien, Kenya, Tanzania, Zambia ända ner till Kapprovinsen. Trädets rot används bland annat i medicinskt syfte för att kurerat magåkommor och huvudvärk samt som hostmedicin. I Sydafrika använder man också trädet som alléträd.

Bild 6, 7, och 8. Ekebergia Bengulensis i blomning (gammalt träd) och Ekebergia Bengulensis med Javanen Pehr Philander (Mwaba). På lokalspråket Bemba heter trädet Mutimbwambusa. Trädet är vanligt förekommande i öst- och centralafrika dess utbreder sig i ett bälte från Tanzania till Norra delarna av Moçambique och österut till sydöstra Kongo och Nordöstra Angola. *Ekebergia Bengulensis* används till en rad olika ändamål, bland annat används roten för att öka sexuallusten och fertiliteten hos kvinnor, samt som botemedel mot veneriska sjukdomar.

Antropocentrikern och fysiokraten Ekeberg

Det är svårt att hålla en föreläsning om Ekeberg som botanist och upptäckare av naturen utan att fundera och spekulera, och därmed nämna ett par ord om Ekebergs relation till naturen. Vad kan sägas om Ekebergs relation till naturen? Vad hade Ekeberg för slags natursyn?

Ekebergs inställning till naturen kan sägas vara präglad av hans vetenskapliga nyfikenhet i kombination med hans inställning att göra nytta. Troligtvis anslöt hans sig, liksom Linné, till samtidens fysiokratiska tradition, där man såg jordbruket som den enda egentliga värdeskapande verksamheten i samhället, eller åtminstone den viktigaste verksamheten. Det odlade landskapet är en del av naturen och skall stå i centrum. Ekeberg såg närmast obegränsade möjligheter för hur den svenska jorden skulle kunna förbättras. Detta kan exemplifieras med den mängd vetenskapliga artiklar och experiment som Ekeberg provade på under sina år på gården Altomta och i detta sammanhang kan nämnas; *Berättelse om chinesisiska olje-fröet och dess trefnad i Sverige (1764), "Försök med vit Wallmo*. Ekeberg är mångsidigt sysselsatt med att förbättra gårdens och nejdens jordbruksmetoder och introducerar dessutom flera nya sädesslag såsom egyptisk råg och siciliansk vete mm

Denna fysiokratiska och närmast antropocentriska inställning till naturen kan vara en bidragande orsak och förklaring till varför Ekeberg och hans fru Ebba väljer att bosätta sig på landet och vara ivrigt sysselsatta med jordbruk, istället för att tillbringa sin tid tillsammans som förmögna borgare i Stockholm, Uppsala eller Göteborg.

Jag avser att avsluta min föreläsning här, men innan jag sätter punkt skulle jag vilja överrätta en gåva till Altomta akademien, nämligen tre stycken pressade trädextrakt från *Ekebergia Capensis* (han och hon träd) och *Ekebergia Bengulensis*.

Tack för ordet och för att ni velat lyssna!

Emil Sandström, 18 augusti 2001

Referenser

Söderpalm, Kristina (red). 2000. *Ostindiska Kompaniet; Affärer och föremål*. Göteborgs Stadsmuseum, Göteborg.

Frängsmyr, Tore. 1976. *Ostindiska Kompaniet; Människorna, äventyret och den ekonomiska drömmen*. Bra Böcker AB, Höganäs.

Forsstrand, Carl. 1928. *Carl Gustaf Ekeberg, hans färder till Ostindien och Kina, Naturvetenskapliga intressen och förbindelser med Linné*. Linnesällskapets årsskift, s. 147 – 171.

Siven, Claes-Henric. 1998. *Carl Gustav Ekeberg*. Salstabladet nr 4.

Berg, Lasse. 1998?. *När Sverige upptäckte Afrika*. Raben Prisma